

Історичний екскурс наукових поглядів на конструкти “національна самосвідомість” та “етнічна самосвідомість” особистості (2-а пол. XX – початок XXI ст.)

У статті розкрито особливості становлення наукових ідей, що розкривають феномен національної та етнічної самосвідомості особистості у 2-й половині XX – на початку XXI ст. Зокрема висвітлено погляди вчених – представників країн колишнього радянського і пострадянського наукового простору на сутність, структуру та умови розвитку цих феноменів. Проаналізовано результати вивчення окремих аспектів проблеми національної та етнічної самосвідомості з позицій соціально-філософського підходу, що презентовані у дисертаційних дослідженнях сучасних російських і вітчизняних науковців.

Ключові слова: національна самосвідомість, етнічна самосвідомість, національна свідомість, етнічна свідомість, етнічна ідентичність.

В статье раскрыты особенности становления научных идей, раскрывающих феномен национального и этнического самосознания во 2-й половине XX – в начале XXI в. В частности, освещены взгляды ученых – представителей стран бывшего советского и постсоветского пространства на сущность, структуру и условия развития этих феноменов. Проанализированы результаты изучения отдельных аспектов проблемы национального и этнического самосознания с позиций социально-философского подхода, которые представлены в диссертационных исследованиях современных российских и отечественных ученых.

Ключевые слова: национальное самосознание, этническое самосознание, национальное сознание, этническое сознание, этническая идентичность.

Постановка проблеми. Останні десятиліття конструкти “національна самосвідомість” та “етнічна самосвідомість” є об’єктом пильної уваги широкої наукової спільноти. Ці складні психологічні конструкти постійно знаходяться у сфері філософського, етнологічного, політологічного, історичного та психологічного аналізу. Однак і дотепер у вітчизняній психологічній науці залишається нагальною потреба у глибоких теоретико-методологічних й експериментальних дослідженнях, спрямованих на з’ясування сутності, структури, рівнів становлення, функцій,

проявів, психологічних умов, чинників, механізмів і закономірностей розвитку національної (етнічної) самосвідомості особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці окремі аспекти проблеми національної чи етнічної самосвідомості стали предметом вивчення плеяди вчених: етнічна ідентифікація та ідентичність (В.С. Мухіна, Ж. Піаже, Т.Г. Стефаненко, К.В. Коростеліна); етнічна самосвідомість (В.Ю. Хотинець, А.А. Налчаджян); етнічні стереотипи поведінки (Г.В. Старовойтова); психологія міжетнічної напруженості (Г.У. Солдатова); національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві (М.Й. Боришевський); національний характер (І.С. Кон) та ін. Водночас вченими не було поставлено такого завдання, як проведення історичного екскурсу наукових ідей про згадану вище проблему.

Зазначене спонукало нас до розгляду основних наукових поглядів на конструкти “національна самосвідомість” та “етнічна самосвідомість” особистості у 2-й половині ХХ – на початку ХХІ ст., що й стало метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою вирішення поставленого питання спробуємо глибше розібратися у сутності цих важливих психологічних феноменів, висвітливши в історичному ракурсі основні наукові ідеї про національну та етнічну самосвідомість.

Вивчення психологічних особливостей представників різних народів на теренах колишнього Радянського Союзу було продовжено лише в середині 50-х років. Об’єктом інтересу радянських і російських вчених – психолога, історика Б.Ф. Поршнєва та соціолога, філософа І.С. Кона – виступила проблема національного характеру та чинники його формування. Б.Ф. Поршнєва передусім цікавили чинники становлення психологічних особливостей народу, які, на його думку, можна виявити у результаті аналізу соціально-економічних і культурних умов його життя, що склалися історично. Науковець вважав, що кожен народ вирізняється специфічними рисами, а його представники – вербальними і невербальними засобами спілкування [9].

І.С. Кон, погоджуючись з поглядом Б.Ф. Поршнєва, що жодна з найбільш значущих соціально-психологічних рис народу, взята окремо, не розкриває його характер, сформулював постулат про унікальність структури характерологічних особливостей нації та узагальненість компонентів цієї структури. Він підкреслив, що необхідною методологічною вимогою до вивчення національного

характеру є врахування відносності яких-небудь національних характеристик. Так, емоційна стриманість як характерологічна риса притаманна як росіянам, так і фінам чи естонцям, однак не є рисою національного характеру італійців чи іспанців тощо. Згідно з цим постулатом І.С. Кон законстатував провідну функцію національної самосвідомості, яка полягає в усвідомленому чи несвідомому співвіднесенні, порівнянні власних якостей з якостями представників іншої нації [6]. Доречно зауважити, що згодом, слідом за І.С. Коном, розглядаючи етнічну самосвідомість на рівні спільності, Б.Ф. Поршнев назвав протиставлення “Ми” – “Вони” одним з її провідних компонентів [9].

І.С. Кон також підтримував презентовану вище позицію більшості науковців про зумовленість рис національного характеру певними історичними умовами та культурними впливами. На особливу увагу, в контексті предмета нашого дослідження, заслуговує думка філософа про те, що найважливішими з-поміж чинників становлення національного характеру є: ціннісні орієнтації, світогляд представників певного народу, які сформувались у певних історичних умовах їхнього життя [6].

Соціально-психологічний погляд на сутність конструктів національної чи етнічної самосвідомості було розвинуто відомими радянськими й російськими вченими – істориком, соціологом Ю.В. Арутюняном, філософом А.Х. Гаджієвим, психологом Г.У. Солдатовою, етнографом Г.В. Старовойтовою, психологом В.Ю. Хотинець. Конструкти національної чи етнічної самосвідомості розглядалися радянськими та російськими науковцями: у ракурсах проблематики міжнаціональних відносин (Г.У. Солдатова, Г.В. Старовойтова); у соціокультурному плані (Ю.В. Арутюнян, А.Х. Гаджієв); у руслі теорії інтегральної індивідуальності (В.Ю. Хотинець).

Згідно з рубінштейнівським положенням про співвідношення свідомості та самосвідомості Г.В. Старовойтова констатувала, що за своєю сутністю етнічна самосвідомість з’являється у ході розвитку етнічної свідомості. Вчену цікавили емпіричні прояви етнічної самосвідомості, які можуть використовуватися у порівняльних етнопсихологічних дослідженнях. До таких проявів вона віднесла: етнічну самоідентифікацію; уявлення представників етнічної спільності про консолідуючі та диференціюючі ознаки своєї спільності; уявлення про “національний характер”; уявлення про спільні риси зовнішності етнофорів; до другорядних – мову, окремі традиційні культурні форми (традиції, звичаї, національні свята), орієнтації у міжетнічних стосунках [11].

За переконаннями А.Х. Гаджієва, етнічна самосвідомість містить три складові, які найбільш повно розкривають її сутність: 1) пізнавальну як усвідомлення людиною низки власних характеристик (етнічної належності, соціального стану, життєвих інтересів і нагальних потреб), традицій, норм поведінки, прийнятих у її етнічній спільності; 2) емоційну (почуття національної гордості, почуття власної гідності, зумовлене вагомим внеском особистості у розвиток своєї етнічної спільності й т. ін.); 3) вольову, що регулює та спрямовує вчинки людини, забезпечуючи самоконтроль у всіх сферах життя етнічної спільності [4]. Отже, у міркуваннях А.Х. Гаджієва ми помічаємо не лише компоненти етнічної самосвідомості, а й компоненти етнічної свідомості, що засвідчує дотримання вченим позиції про етнічну самосвідомість як частину етнічної свідомості.

Цікавою є думка Ю.В. Арутюняна про джерела етнічної самосвідомості: “родове”, “культурне”, “соціальне” та “психологічне”. “Родове” джерело пов’язане з усвідомленням людьми спільності походження і спільності історичної долі. “Культурне” джерело містить національні норми поведінки, соціально-моральнісні уявлення, культурні інтереси, мову, звичаї, традиції. “Соціальне” джерело – це соціальна позиція та соціальні інтереси етнічної спільності. “Психологічне” джерело складають духовні ідеали, накопичені етносом упродовж його розвитку [2].

У результаті вивчення психології міжетнічної напруженості, Г.У. Солдатова зробила важливий висновок про те, що когнітивно-мотиваційним ядром етнічної самосвідомості виступає етнічна ідентичність. Центральними компонентами етнічної ідентичності є образи власної та іншої етнічної груп. Зміст етнічного образу складають: етнічні утворення-диспозиції (стереотипи, упередження, забобони), цінності, ціннісні орієнтації, психологічні універсалії. Психолог підкреслила, що механізмами формування етнічних образів є: а) ототожнення особистості з етнічною групою та її самовизначення через етнічну групу (самоідентифікація); б) диференціація власної та інших етнічних груп і усвідомлення міжетнічних відмінностей (етнічна ідентифікація та міжетнічна диференціація); в) усвідомлене ставлення до власної та інших етнічних груп [10].

Масштабне соціально-психологічне дослідження феномену етнічної самосвідомості було проведено В.Ю. Хотинець. Вчена підкреслила, що основна проблема у дослідженні цього феномену полягає у тому, що він, як і етнічна свідомість, з одного боку, є характеристикою етнічної спільності, а з іншого – особистості.

У зв'язку із зазначеним провідним методологічним принципом цього дослідження виступив принцип співвідношення соціально типового та індивідуально своєрідного з теорії інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна. Згідно з цим принципом вчена визначила етнічну самосвідомість як відносно стійку систему усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих і етноінтегруючих компонентів життєдіяльності етносу. Формування такої системи призводить до усвідомлення людиною себе як представника етнічної спільності.

З огляду на зазначене, В.Ю. Хотинець вважає, що структуру етнічної самосвідомості розкривають такі компоненти: усвідомлення етнокультурної специфіки своєї спільності (історичного минулого етносу, його культури, духовних цінностей, мови і т. ін.); усвідомлення психологічних особливостей своєї етнічної спільності (статичних – національного характеру; національного темпераменту; моральних переконань, ціннісних орієнтацій, поглядів та ідеалів, притаманних етносу й т. ін.; динамічних – національних настроїв, почуттів, інтересів, атитюдів, міжетнічних диспозицій, автостереотипів, гетеростереотипів); усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільністю (етнічна самоідентифікація); усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей (у процесах спілкування та діяльності людина спершу пізнає етнічний світ, а згодом – власне “Я”); усвідомлення себе як суб'єкта своєї етнічної спільності (етнічне самовизначення); соціально-моральнісна самооцінка етнічності (як рівень соціально-моральнісного ставлення людини до себе, до своєї та інших етнічних спільностей) [12]. Отже, за позицією В.Ю. Хотинець, до структури етнічної самосвідомості належать і компоненти етнічної свідомості.

На особливу увагу заслуговує висновок вченої про етнічну самоідентифікацію як провідний механізм розвитку етнічної самосвідомості. Вона експериментально довела, що прояви етнічної самосвідомості залежать від емоційно-оцінного забарвлення етнічної самоідентифікації – гіперпозитивного чи негативного. Значний інтерес становлять й висновки В.Ю. Хотинець про функції етнічної самосвідомості: інтеріндивідуальні (когнітивна: “пізнаю світ і себе”; адаптивна та корегуюча: “пристосовуючись, змінююсь”); екстраіндивідуальні (оцінна: “оцінюючи, осягаю смисл”; розвиваюча: “формую систему етнопсихологічних властивостей”; регулятивна: “регулюю розвитком”, “регулюю психічним”); метаіндивідуальні (дієва: “впливаю на інших”; перетворювальна: “вношу в інших”)[12].

З-поміж різноманіття сучасних філософських праць з національної проблематики значну увагу привертають результати дослідження різних аспектів проблеми національної самосвідомості

як характеристики спільності з позицій соціально-філософського підходу, що презентовані у дисертаціях сучасних російських (Д.Г. Абуладзе, О.В. Ладигіна) і вітчизняних (С.М. Бойко, А.П. Дербак, С.О. Мофа) науковців.

У працях російських філософів розкриті такі аспекти цієї проблеми: національна самосвідомість як елемент суспільної (національної) свідомості, її соціальна роль та суперечності (Д.Г. Абуладзе); соціально-філософська сутність національної самосвідомості та її роль у соціально-політичних процесах сучасної Росії (О.В. Ладигіна). Так, з точки зору Д.Г. Абуладзе, національна самосвідомість в єдності з національними почуттями і національним характером є складними підсистемами національної свідомості. Водночас національна самосвідомість містить рефлексивні та аксіологічні прояви буття нації, функціонування яких забезпечується спрямованістю свідомості. У структурі національної самосвідомості філософ виокремила теоретичний і емпіричний рівні й такі компоненти: національну самоідентифікацію (як її стрижень), національні знання та їх адекватну інтерпретацію (як її ядро), національні уявлення, стереотипи, автостереотипи, історичну пам'ять, систему національних цінностей (національні ідеали й норми, національні потреби та інтереси, національні традиції) [1]. О.В. Ладигіна довела, що зміни в усіх сферах суспільства є важливим чинником розвитку національної самосвідомості. Такі зміни зумовлюють переоцінку цінностей, появу нових поглядів і оцінок, що призводить до формування нової аксіологічної моделі у структурі національної самосвідомості. Відзначимо, що філософ так само, як і Д.Г. Абуладзе, до цієї структури, крім аксіологічного, віднесла когнітивно-раціональний, емоційний і регулятивний компоненти [7].

На думку С.О. Мофи, національна самосвідомість є процесом усвідомлення й ствердження представниками нації її унікальних об'єктивних і суб'єктивних особливостей життєдіяльності як аксіологічної засади національної єдності, реалізації спільних потреб та інтересів. Згідно з цією позицією філософ переконливо довів, що національна самосвідомість є провідним чинником державотворення [8].

Позиція С.М. Бойко щодо сутності та структури національної самосвідомості є співзвучною з розкритими вище позиціями Д.Г. Абуладзе та О.В. Ладигіної. У результаті проведеного теоретичного аналізу С.М. Бойко тлумачить національну самосвідомість українського народу як цілісну систему, що містить такі компоненти: 1) пізнавальний – пізнання своєї етнічності в суспільно-історичному плані; усвідомлення територіальної, духовної та політичної єдності нації, її культурної самобутності й

неповторності, місця та ролі нації у світовій історії; 2) емоційно-оцінний – прояви оцінного ставлення до своєї національної спільності, національних почуттів; адекватне оцінювання реальних і потенційних можливостей власної нації; 3) регулятивний – реалізація нацією свого права на незалежне існування; здатність до свідомого управління настроями національної спільності, підпорядкування її активності інтересам нації; 4) ціннісний – множина базових і національних цінностей. Філософ переконливо довела, що провідна роль серед цих компонентів належить ціннісному, який водночас є її системоутворюючим чинником. Також підкреслюється, що перерахованими компонентами забезпечуються процеси самопізнання, самоосмислення, самоусвідомлення, самооцінки, саморегуляції, самодіяльності, самоопанування, самоорганізації, саморозвитку, самовизначення, самореалізації та самоутвердження української нації [3]. Отже, С.М. Бойко до структури національної самосвідомості українського народу відносить й компоненти суспільної свідомості, зокрема цінності та т. ін., не відокремлюючи ці феномени.

А.П. Дербак, розуміючи національну самосвідомість як цілісну саморефлексію нації, робить висновок про те, що духовними засадами становлення національної самосвідомості є: націознавчі наукові джерела, які зумовлюють самоідентифікацію народу; світоглядні життєсміслові орієнтири, моральні цінності й норми, якими керуються представники національної спільності. На її думку, провідною функцією національної самосвідомості виступає стимулювання націотворчої активності особистості згідно з певними національними ідеалами та ціннісними орієнтирами. Основну роль у формуванні національної самосвідомості особистості філософ відводить національній еліті, а вагомими чинниками цього процесу вважає: осмислення людиною власного досвіду у національному житті; цілеспрямоване вивчення історичного минулого та сьогодення свого народу; усвідомлення потреби в мобілізації суспільних зусиль для розв'язання нагальних національних проблем; просвітницько-виховну та пропагандистсько-агітаційну діяльність з боку суспільних інституцій; активну участь у націотворчих процесах [5].

Висновки. Репрезентована панорама наукових позицій вчених дозволила дійти таких висновків. Активний науковий інтерес безпосередньо до проблем національної чи етнічної самосвідомості було помічено лише у середині ХХ ст. Вчені спрямовували свої наукові пошуки на розкриття сутності, структури, умов або певних чинників становлення національної чи етнічної самосвідомості як однієї з характеристик спільності. Пильний погляд на результати

цих пошуків дозволив виявити: 1) зведення сутності, структури феноменів національної чи етнічної самосвідомості до усвідомлення представниками нації або етнічної спільності власної належності до цієї спільності та її однакових характеристик (єдності мови, законів, території, звичаїв й т. ін.); 2) змішування дефініцій понять “національна (чи етнічна) самосвідомість” і “національна (або етнічна) свідомість” рядом сучасних вчених (Д.Г. Абуладзе, С.М. Бойко, А.Х. Гаджієв, А.П. Дербак, О.В. Ладигіна, В.Ю. Хотинець та ін.).

Отже, за межами наукового інтересу вчених залишилося дослідження низки вельми значущих для вітчизняної психології питань: з’ясування сутності конструктів національної й етнічної самосвідомості як важливих характеристик особистості та їх співвідношення; чітке розмежування термінів “національна (чи етнічна) самосвідомість” і таких термінів, як: “національна (або етнічна) свідомість”, “національна (чи етнічна) самоідентифікація”. Заслуговуючи на особливу увагу, ці питання стануть предметом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Абуладзе Д.Г. Национальное самосознание: сущность, структура, противоречия: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филос. наук: 09.00.11 “Социальная философия” / Д.Г. Абуладзе. – М., 1998. – 20 с.
2. Арутюнян Ю.В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание / Ю.В. Арутюнян // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 42-49.
3. Бойко С.М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 / С.М. Бойко. – К., 2005. – 200 с.
4. Гаджиев А.Х. Проблемы марксистской этнической психологии / А.Х. Гаджиев; Отв. ред. А.Г. Агаев. – Ростов на / Д.: Изд-во Ростовского ун-та, 1982. – 184 с.
5. Дербак А.П. Духовні засади становлення національної самосвідомості (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / А.П. Дербак. – К., 2006. – 183 с.
6. Кон И.С. К проблеме национального характера / И.С. Кон // История и психология; Под ред. Б.Ф. Поршнева и Л.И. Анциферовой. – М.: Наука, 1971. – С. 122-158.
7. Ладигина О.В. Национальное самосознание в контексте современных социальных процессов: философский анализ: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филос. наук:

- 09.00.11 “Социальная философия” / О.В. Ладыгина. – Ставрополь, 2005. – 20 с.
8. Мофа С.О. Національна самосвідомість як чинник державотворення: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / С.О. Мофа. – Запоріжжя, 2004. – 185 с.
9. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история / Б.Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1966. – 211 с.
10. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
11. Старовойтова Г.В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии / Г.В. Старовойтова // Социальная психология и общественная практика. – М.: Наука, 1985. – С. 127-138.
12. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание / В.Ю. Хотинец. – СПб.: Алетейя, 2000. – 240 с.

In this article explores the peculiarities of scientific ideas about the phenomenon of national and ethnic self-consciousness in the second half of the XX – early XXI century. Particular highlights the views of scientists – members of the former Soviet and post-Soviet scientific area on the nature, structure and conditions of these phenomena. The result of the study of certain aspects of national and ethnic self-consciousness from the standpoint of social and philosophical approach presented in the dissertations of modern Russian and domestic researchers.

Key words: national self-consciousness, ethnic self-consciousness, national consciousness, ethnic consciousness, ethnic identity.

Отримано: 3.02.2012 р.

УДК 159.9.07:316.614

О.О.Ставицький

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ КОМПЛЕКСУ ГАНДИКАПУ В ЛЮДЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Стаття присвячена презентації психодіагностичної методики (авторського опитника) для визначення наявності в інвалідизованій особистості комплексу гандикапу.

Ключові слова: гандикап, інвалідність, діагностика, діагностичні шкали.